

П.П.Гай-Нижник*

ОСОБИСТІ АД'ЮТАНТИ Й СЕКРЕТАРІ П.СКОРОПАДСЬКОГО (ДО ІСТОРІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГОЛОВНОЇ КВАРТИРИ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ)

У статті подано політичні портрети особистих ад'ютантів та секретарів гетьмана Української Держави П.Скоропадського, які забезпечували функціонування його адміністрації – Головної квартири. Показано їх вплив на главу держави та на вироблення державної політики.

Головна квартира пана гетьмана (адміністрація П.Скоропадського, що правив Україною з 29 квітня по 14 грудня 1918 р.) включала у себе три основних складові: «штаб пана гетьмана», «осіб біля гетьмана» (тобто, його ад'ютантів) та «власну його світлості пана гетьмана всієї України канцелярію»¹. Структура, повноваження, обов'язки й завдання гетьманської адміністрації визначалися Положенням про Головну квартиру гетьмана, що було ухвалене під грифом «таємно» 1 травня 1918 р., тобто, уже на третій день після державного перевороту, у результаті якого П.Скоропадський прийшов до влади. 3 серпня 1918 р. документ набув нової редакції². Більш детально структура Головної квартири визначалася у додатку до нього, в якому йшлося, що гетьманська адміністрація складається з трьох зазначених вище частин³.

У додатку №8 до Положення про Головну квартиру наводився штатний розклад осіб, що безпосередньо мали перебувати «біля гетьмана», їх річна зарплатня та класифікація посад. Загалом у П.Скоропадського числилося 20 ад'ютантів, річне утримання яких обходилося державній скарбниці в 214 тис. 800 крб⁴. Вищий щабель становили 2 бунчукових товариші (посада III класу) з утриманням по 18 тис. крб на рік кожному⁵. Їх повноваження та обов'язки визначалися окремим Положенням про генерального бунчукового товариша ясно-вельможного пана гетьмана⁶. Призначав їх особистим розпорядженням сам гетьман. Вони виконували доручення голови держави «по огляду губерній у всіх відношеннях державного управління; по стягненню податкових недоїмок у разі надлишнього їх де-небудь накопичення; по ревізії як відомств, так і окремих управлінь, установ і діяльності службових осіб»⁷. Від інструкцій гетьмана залежали й територіальний обшир та повнота повноважень бунчукових товаришів. Ці спеціальні представники гетьмана з його вказівки отримували право втручання в роботу державного апарату, можливість інспекції як будь-якого державного, так і громадського органу. Вони були підзвітними лише гетьманові, а де-юре прирівнювалися у правах до посади товаришів (заступників) міністра⁸. У підпорядкуванні бунчукових товаришів перебували один урядовець для особистих доручень (посада V класу, зарплатня – 12 тис. крб⁹) з правами директора департаменту та канцелярський урядовець (посада VII класу, утримання – 8 тис. 400 крб на рік¹⁰) з правами столоначальника. За потреби в розпорядження бунчукових товаришів могла бути надана канцелярія, до праці в якій залучалися особи з державного органу за їхнім власним вибором (кількість людей, що відряджались на роботу до канцелярії, узгоджувалася з начальником штабу гетьмана)¹¹. 16 травня 1918 р. було оголошено, що наказом гетьмана П.Скоропадського бунчуковими товаришами призначалися Микола Стороженко та Юхим Котов-Куношенко¹².

* Гай-Нижник Павло Павлович – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.

Таку ж посадову класифікацію та річне грошове утримання мали й 2 генеральних старшини для доручень¹³, яких теж призначав особисто гетьман і які підлягали безпосередньо йому. Службові обов'язки цих посадовців визначалися «особливими інструкціями пана гетьмана». Як і бунчукові товариші вони прирівнювалися в правах до товаришів міністра. Проте їх повноваження були дещо вужчими та обмежувалися перевіркою військових частин і установ. Під час інспектування (за узгодженням із начальником штабу гетьмана) їм у допомогу відряджались військовослужбовці. Свої висновки за результатами перевірок генеральні старшини доповідали «пану гетьману в присутності його начальника штабу»¹⁴. Генеральні бунчукові товариші та генеральні старшини для доручень отримували державне помешкання, або ж відповідні кошти для його винайму в розмірі, що визначався загальною постановою для товаришів міністрів¹⁵.

В особистому розпорядженні П.Скоропадського було також 11 гетьманських осавулів (посада III класу): 5 старших (зарплатня – 12 тис. крб на рік) і 6 молодших (із зарплатнею 8 тис. 400 крб на рік), а також 2 ординарці (посада III класу), річна зарплатня кожного становила 7 тис. 200 крб¹⁶. Вони виконували різноманітні доручення глави держави, несли при ньому чергування (в порядку, встановленому наказом по штабу гетьмана), підпорядковувалися одному з генеральних старшин і призначалися на посаду за вибором гетьмана наказом по армії і флоту. Старші осавули користувалися правами командира полку, а молодші – командира окремого батальйону¹⁷.

Ад'ютанти гетьмана також постійно чергували над сходами та в передпокоях гетьманського палацу. Відповідно до традиції російської імператорської армії, вони носили аксельбант старого зразка. Крім того, гетьманські ад'ютанти відрізнялися петлями у вигляді трилисників на жупані та білим верхом хутряної шапки. Осавули, які, наприклад, числилися при штабі гетьмана, мали шифрування на погонах і значок у вигляді перехрещених булав на тулії кашкета (його, до речі, носили й у власному конвої глави держави, проте шифрування було іншим). У зв'язку з тим, що багато ад'ютантів П.Скоропадського були його особистими знайомими чи товаришами по колишній службі, деякі з них дозволяли собі «прикрашати» частини однострою – приміром, додати до підборідного паска на кашкеті муфточки із золотого ґалуна (як у сердючкій дивізії) чи замість бриджів носити шаровари (як генерали Української Держави), або ж мати при поясі кавказьку шаблю (як гетьман) тощо.

Прізвища окремих ад'ютантів гетьмана (бунчукових товаришів, осавулів, генеральних старшин) вдалося встановити. Це, зокрема, військові старшини – генеральний осавул полковник Олександр Сахно-Устимович¹⁸ й Михайло Удовиченко, генеральні хорунжі Євген Лібов та Натензон¹⁹, бунчукові товариші Микола Стороженко та Юхим Котов-Конощенко²⁰, старші осавули – полковники князь Василь Васильович Кочубей та Гнат Зеленецький, військовий старшина, молодший осавул капітан Блаватний, осавули Данковський, Дружина²¹, Натензон²², О.Яценко-Борзаківський, осавул-значковий Крига²³, осавул Абдул Західов, осавул сотник Буда-Жемчужников²⁴, далекий родич П.Скоропадського граф Д.Олсуф'єв, на квартирі котрого гетьман восени 1918 р. мав зустрічі з представником А.Денікіна полковником Неймиром²⁵ тощо.

Олександр Олександрович Сахно-Устимович (23 листопада 1880 р. – 15 червня 1942 р.) – військовий діяч, підполковник російської служби, полковник української служби (1918 р.), старший осавул гетьмана

П.Скоропадського (1918 р.). Народився 23 листопада 1880 р. у дворянській родині з Полтавщини. Закінчив Київський кадетський корпус, Костянтинівське артилерійське училище (1901 р.). Починав службу підпоручиком у 5-й артилерійській бригаді, котра дислокувалася у Житомирі. У 1917 р. у званні підполковника був ад'ютантом командуючого Київського військового округу²⁶.

Один із перших організаторів українського військового руху в російській армії, обирався заступником голови наради вояків Київського гарнізону, був членом Українського військового комітету. 8 (16) березня 1917 р. обраний заступником голови наради вояків-українців київської залоги (головував – П.Волошин, секретарював – М.Міхновський)²⁷, на якій було засновано Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка*.

Як один з організаторів вільного козацтва на Полтавщині зблизився з генералом П.Скоропадським та ввійшов до складу Генеральної козацької ради. Перед гетьманським переворотом О.Сахно-Устимович разом із полковником Каракуццю набирали офіцерів до Української народної громади, яка взяла діяльну участь у перевороті 29 квітня 1918 р. О.Сахно-Устимович керував окремими загонами при взятті під контроль державних установ²⁸. Після перевороту став старшим осавулом (старшим ад'ютантом) гетьмана П.Скоропадського і був підвищений до звання полковника. З 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О.Рогози, увійшов до складу нової Генеральної козацької ради та її президії, яка, за дорученням П.Скоропадського, мала розробити козацький статут відповідно до запланованої гетьманом реформи (переформування вільного козацтва у стан та військо на чолі з гетьманом)²⁹. Також був призначений командиром сформованої отаманської кінної сотні³⁰. Цікава деталь – напередодні протигетьманського повстання полковник О.Сахно-Устимович несподівано занедужав (5 листопада 1918 р.), як, до речі, і особистий секретар гетьмана С.Моркотун, який захворів 3 листопада. Дивним тут видається не тільки те, що вони так і не з'явилися на службу згодом, а й те, що особистий лікар глави держави у рапорті не вказав місце лікування хворих, як то робилося щодо інших офіцерів і службовців Головної квартири³¹.

У 1919–1920 рр. О.Сахно-Устимович служив у А.Денікіна, а в 1920 р. став полковником в армії П.Врангеля, де був приписаний до цивільного управління його штабу як експерт з українського питання й розробив проект відновлення Запорізького козацького війська (Коша) на засадах автономії України у складі російської федерації. В цей час в армії П.Врангеля перебувала велика кількість вихідців з України, які 17 серпня 1920 р. заявили про створення при його штабі у Севастополі організації «Гурток українських старшин». Її член О.Сахно-Устимович пропонував випустити грамоту до населення України, в якій би проголошувалося відновлення козацтва, а у цивільному управлінні на звільнених від більшовиків територіях пропонувалося б відроджувати традиційні козацькі форми. Такі кроки, на його думку, мали б об'єднати різних повстанських отаманів. Незабаром така грамота з'явилася. У ній П.Врангель, зокрема, звертався до українців: «Сини України! Знемагаючи під червоним ярмом, ви піднімаєтеся на захист віри православної, рідної України і всього надбання вашого. Як і ви, російська

* У науково-популярній літературі згадується, що О.Сахно-Устимович у квітні 1917 р. був переведений на посаду ад'ютанта командувача Одеського військового округу й там у травні 1917 р. організував та очолив 1-й Гайдамацький курінь, на базі якого восени 1917 р. було розгорнуто Одеську гайдамацьку бригаду військ Центральної Ради. Насправді отаманом гайдамацького куреня був В.Сахно-Устимович.

армія бореться за щастя, свободу і велич Батьківщини. Очолюючи російську армію, я звертаюся до вас, брати! Зімкнемо лави проти ворогів, які топчуть справу, народність і надбання, потом і кров'ю нагромаджені батьками й дідами. Російська армія з мечем у руці і хрестом у серці бореться з насиллям і неправдою. Не відновлювати старі порядки будемо ми, а боремося за те, щоби дати народу можливість самому бути господарем своєї землі. І волею народу встановити порядок у всій Росії. Я уклав порядок у всій Росії. Я уклав братерський союз з козацтвом Дону, Кубані, Тереку й Астраханським, і ми, як рідні, простягаємо вам руку. В нашому єднанні – наше спасіння»³². Крім того, російський головнокомандувач погодився на пропозицію «Гуртка українських старшин» сформувати тимчасовий Український національний блок із правами уряду на чолі з генералом В.Киреєм*, до складу якого ввійшов і О.Сахно-Устимович.

У другій половині вересня 1920 р. на Українському з'їзді у Севастополі, на який були допущені з правом вирішального голосу і представники окремих місцевих просвітних рад, він у своєму виступі підтримав думку О.Безрадецького, який заявив делегатам, що С.Петлюра – «зрадник, що віддав Україну полякам», а, відтак, слід організувати український уряд при П.Врангелі, що має бути подібним за формою до Кубанського крайового уряду. О.Сахно-Устимович, С.Перлих та Ф.Лизогуб намагалися переконати присутніх, що потрібно боротися лише проти більшовиків, позаяк вони «разом із жидами» захоплять Крим³³.

Восени 1920 р. очолював т.зв. Катеринославський повстанський кіш врангелівської армії й у 1921 р. вивів це військове формування до Румунії та приєднав його до інтернованої там 2-ї кулеметної бригади армії УНР³⁴. Із 1921 р. жив у Німеччині. Помер 15 червня 1942 р. у Берліні. Похований на цвинтарі Теґель³⁵.

Михайло Дмитрович Удовиченко (1878 р. – 30 серпня 1934 р.) зблизився зі П.Скоропадським восени 1918 р., уже під завісу гетьманату. Випускник Одеського піхотного юнкерського училища він брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр. У 1914 р. штабс-капітаном у складі 15-го стрілецького полку вступив у Першу світову війну. Будучи капітаном, 13 січня 1915 р. був нагороджений орденом Св.Георгія IV ступеня, а 10 грудня 1915 р., уже у чині підполковника – георгіївською зброєю. У 1917 р. полковник М.Удовиченко командував 16-м стрілецьким полком. 15 червня того року за відвагу був нагороджений орденом Св.Георгія III ступеня, ставши останнім з офіцерів, відзначених цим ступенем. У грудні 1917 р. його 16-й стрілецький полк був українізований. У 1918 р. – на службі Українській Державі. З 10 липня по 20 листопада 1918 р. командував 2-м Дніпровським піхотним полком (до його розформування). Генеральний осавул гетьмана П.Скоропадського. 6 листопада 1918 р. наказом П.Скоропадського військовий старшина М.Удовиченко був також введений до президії Великої козацької ради, яка мала очолити процес організації в Україні нового козацтва на чолі з гетьманом³⁶. Після падіння гетьманату служив у А.Денікіна. Під час білогвардійської окупації Києва один день (23 серпня 1919 р.) був тимчасово виконуючим обов'язки коменданта міста, але вже 24 серпня 1919 р. призначений командиром зведеного полку 4-ї стрілецької дивізії Добровольчої армії. З грудня 1919 р. –

* Навколо В.Кирея згуртувалися українці-русофіли: М.Кравченко, О.Безрадецький, О.Сахно-Устимович, М.Левченко, О.Коломієць, В.Лашенко, В.Овсянко-Більчевський, І.Чорний, В.Леонтович, Ф.Шульга, Ф.Лизогуб, М.Ярошевський, В.Вірський, К.Воблий, М.Ханенко, С.Перлих та І.Пащевський.

командир 16-го стрілецького полку і начальник бойової ділянки військ Київської області. Підвищений до чина генерал-майора. Емігрував в Югославію³⁷. У 1923 р. значився як один із керівників заснованого І.Полтавцем-Острианицею Українського національного козацького товариства³⁸. З 2 квітня 1930 р. значився начальником кадру 4-ї стрілецької дивізії у Смередовому. Помер 30 серпня 1934 р. у Панчеві (Югославія). У Державному архіві Російської Федерації (Москва) зберігаються спогади М.Удовиченка.

Бунчуковий товариш пана гетьмана, харківський поміщик Юхим Омелянкович Котов-Коношенко (Котов-Конищенко) (? – не раніше 1919 р.) був відомим своїми русофільськими поглядами громадським діячем та активним учасником монархістського руху, до 1915 р. очолював харківське відділення чорносотенного Союзу російського народу (СРН). Водночас перебував у складних стосунках із лідером харківських монархістів А.В'язигіним, котрий навіть відмовився брати участь у т.зв. Петроградській нараді (зібрання російських монархістів, що відбулося 21–23 листопада 1915 р.) через те, що туди було запрошено Ю.Котова-Коношенка (там його обрали членом ради монархічних з'їздів – керівного органу Чорної сотні). 26–29 листопада 1915 р. він також брав участь у Всеросійській монархічній нараді уповноважених правих організацій у Нижньому Новгороді. Наприкінці 1915 р. надіслав на ім'я міністра внутрішніх справ доповідь, де висловлював негативне ставлення до з'їздів Земського та Міського союзів та їх вимог «відповідного міністерства». Виступав з ідеєю щонайшвидшої ліквідації німецького землеволодіння. 17 липня 1916 р. від імені харківського відділення Союзу російського народу надіслав записку голові уряду Б.Штюрмеру з приводу проекту польської автономії, заявивши, що він справив «щонайважче враження» та запропонувавши обговорення реформ перенести на повоєнний час. У жовтні 1916 р. брав участь у п'ятиденному засіданні Ради монархічних з'їздів³⁹.

У 1918 р. вів активну діяльність в Україні, був одним із лідерів Всеукраїнського союзу хліборобів та членом Української народної громади, котру очолював генерал П.Скоропадський, і навіть розглядався як один із претендентів на гетьманство. Потрапив у поле зору гетьмана за рекомендацією князя В.Кочубея. При знайомстві зі П.Скоропадським Ю.Котов-Коношенко розповідав, «що він українець, дітич із Харківщини, організував там вільних козаків, був десь українським комісаром»⁴⁰. Він навіть пропонував П.Скоропадському запровадити при гетьмані раду, що складалася б із представників знатних родів, що живуть в Україні (таке собі офіційне шляхетське зібрання). Проте глава держави відхилив цю пропозицію, заявивши, що наразі не бажає мати при собі «зоряну палату»⁴¹.

За французької інтервенції в Одесі фігурував як кандидат до складу «південноросійського уряду». Перебуваючи у тісних зв'язках із французьким командуванням, у 1919 р. робив спроби сформувати в Україні «окрему» від денікінської білу армію. За деякими відомостями, поряд з іншими правими діячами (Родзевичем, Розмитальським, Пеліканом тощо) входив до складу південної групи «Союзу вірних», що був створений Маклаковим⁴². Достеменних відомостей щодо обставин смерті немає.

Генеральний хорунжий Євген Лібов був вже доволі літньою людиною⁴³, і знав П.Скоропадського ще по 34-му армійському корпусу, де генерал Є.Лібов служив начальником артилерійської бригади. Гетьман згадував, що той був українцем найвищого ґатунку й, до того ж, вельми обізнаним, працьовитим та сміливим. Ад'ютантом до себе П.Скоропадський запросив його, очевидно, по старій дружбі, оскільки «він (Є.Лібов – П.Г.-Н.) був удома, без

місця, і я його взяв до себе й не пошкодував»⁴⁴. 22 жовтня 1918 р. Є.Лібов, як особистий представник гетьмана, разом з офіційною делегацією прибув до Кам'янця-Подільського, зачитавши на святі відкриття Українського державного університету від імені П.Скоропадського «Грамоту ясновельможного пана гетьмана всієї України Українському університету Подільському»⁴⁵. У відповідь слова вдячності від імені кам'янчан виголосив П.Холодний⁴⁶. На це старий генерал, який усе своє життя провів в армії й, очевидно, українську мову вперше наживо почув уже за часів української державності, мав би відповісти зі свого боку, як представник гетьмана – державною мовою. Усю курйозність його становища яскраво, щоправда не без сарказму, змалював у своїх спогадах один із найзавзятіших опонентів гетьманської влади М.Шаповал. Привітавши від імені П.Скоропадського університет і висловивши впевненість, що заклад «працюватиме на користь усього краю та України він (Є.Лібов – П.Г.-Н.) узагалі хотів зазначити, що наука – велика річ, але зрадливі українські слова ніяк не хотіли складатись не то що в якусь думку, а навіть фразу. Видно, генералові довелося говорити вперше за життя не те, що про значення української культури, а навіть про науку. Тулив-тулив слова, а вони, анархічно-большевицькі, розлазилися на всі боки, не хотіли нічого знати про напруження генералової голови, випадали з рота, не держалися на язичці і ці їх скоки веселили громаду. Генерал, сказавши, що наука – це така річ, що треба нею займатись, бо вона потрібна взагалі, і що котрі не вчать, то вони самі з себе повинні учитись, а котрі знають, то ті університет посідають, но, конечно, повинен бути порядок і правило, потому что без порядку наука не йде на добро і т.п., – крутнув головою, глянув безпомічно навкруги, якось усміхнувся, мовляв «дело понятное», махнув рукою і за здоров'я ясновельможного пана гетьмана всея України і за Українську Державу – ура, слава!»⁴⁷. Власне, цей переказ цілком може слугувати своєрідним узагальнюючим портретом переважної більшості осіб із тогочасного оточення П.Скоропадського.

Бунчуковий товариш Ю.Котов-Коношенко та генеральний хорунжий Є.Лібов з червня 1918 р. (підтверджено відповідним наказом гетьмана від 6 листопада 1918 р.) увійшли до президії нової Генеральної козацької ради, яка, за дорученням П.Скоропадського, мала розробити спеціальний козацький статут⁴⁸.

Полковник О.Яценко-Борзаківський потрапив в ад'ютанти гетьмана, вірогідно, з подачі начальника його штабу генерала Б.Стеллецького, адже саме за його рекомендацією влітку 1918 р. він змінив С.Богдановича на посаді заступника господаря гетьманського палацу М.Ханенка. Попри це, П.Скоропадський ніяк не міг охарактеризувати цього наближеного до себе офіцера, згадуючи лише, що той в його присутності «рота не розтуляв і на всі мої запитання відповідав односкладними фразами»⁴⁹.

26-річний підполковник російської служби князь Василь Васильович Кочубей (10 березня 1892 р. – 14 березня 1971 р.) походив із давнього козацького роду, спорідненого зі Скоропадськими, і був сином петербурзького аристократа, дійсного статського радника та церемоніймейстера імператорського двору В.П.Кочубея. Український старшинсько-козацький рід Кочубеїв, який із часом став російським дворянським, походив, за сімейними переказами, від татарина Кучук-бея, який переселився в Україну в середині XVII ст., де й охрестився під ім'ям Андрія. Середню освіту В.Кочубей здобував у Відні та Санкт-Петербурзі. 1911 р. як вільнонайманий вступив до 3-го ескадрону Кавалергардського полку. У 1912 р. після складання іспитів при

Миколаївському кавалерійському училищі став корнетом. Учасник світової війни. 8 травня 1916 р. отримав звання поручика, а майже за рік (28 серпня 1916 р.) – штабс-ротмістра. 26 січня 1917 р. В.Кочубей закінчив 1-шої черги підготовчі курси Миколаївської військової академії і був призначений старшим ад'ютантом у штаб 34-го армійського корпусу, яким командував П.Скоропадський, де й прослужив до звільнення у грудні 1917 р.⁵⁰ Саме в той час, 29 грудня, генерал П.Скоропадський здав командування тоді вже 1-м Українським корпусом генералові Я.Гандзюку.

На Всеукраїнському з'їзді вільного козацтва (16–20 жовтня 1917 р.), де П.Скоропадського обрали отаманом, В.Кочубей став генеральним писарем козацтва (тобто, начальником штабу). На початку січня 1918 р., напередодні наступу більшовиків, він влаштував П.Скоропадському зустріч із французьким генералом Табуї з метою залучення до оборони Києва польських і чехословацьких легіонерів. Навесні 1918 р. В.Кочубей – член організованої П.Скоропадським Української народної громади та активний учасник перевороту 29 квітня. Гетьман уважав князя за людину «вповні певних поглядів у сенсі необхідності запроваджувати порядок, а не анархію»⁵¹. Не дивно, що В.Кочубей був старшим осавулом гетьмана в ранзі сотника й став полковником Української Держави.

Після повалення гетьманату В.Кочубей емігрував у Францію (1920 р.)⁵², де у паризькій монархічній газеті «L'Action Francaise» різко критикував політику Директорії та уряду УНР⁵³, виступаючи з проросійських позицій. Згодом виїхав до Німеччини. У 1923 р. значився як один із керівників заснованого І.Полтавцем-Остряницею Українського національного козацького товариства⁵⁴. Був близьким до гетьманського руху, проте, на противагу своєму родичу М.Кочубею, більше схилився до російської еміграції й на початку 1920-х рр. вступив до відомої своїм проросійським спрямуванням масонської ложі «Астрея». Був співробітником журналів «Часовой» та «Военная бль». 14 березня 1971 р., за чотири дні по своєму 79-му дню народженню, помер у німецькому місті Нейфені.

З усіх осіб, наближених до гетьмана, найколеритніше виглядав старший осавул, генеральний бунчужний, полковник Гнат Зеленевський. Тогочасний директор Української телеграфної агенції (УТА) Д.Донцов у щоденнику писав про Г.Зеленевського, що у «свій мальовничій церкесці, з розділеною на боки сивою бородою, щуплий, вище середнього росту, він – як і писар Полтавець – був дуже декоративною постаттю в палаці»⁵⁵. Колишній прапорщик російської служби Г.Зеленевський був подільським поміщиком, згодом перебував при штабі Українського корпусу, котрим командував генерал П.Скоропадський, чергував там на телефоні й завідував їдальнею. Він залишався при колишньому корпусному командирі й після його відставки, вони навіть певний час жили у готелі «Кане» в Києві напередодні перевороту. У квітні 1918 р. Г.Зеленевський брав участь у переговорах П.Скоропадського із представниками німецького командування та супроводжував його на з'їзд 29 квітня 1918 р., де того було проголошено гетьманом України. З 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О.Рогози, увійшов до складу нової Генеральної козацької ради⁵⁶. Начальник штабу гетьмана Б.Стеллецький у своїх спогадах називав Г.Зеленевського одним із чотирьох у Головній квартирі (решта троє – О.Палтов, І.Полтавець-Остряниця й сам Б.Стеллецький), які мали найбільший вплив на главу держави⁵⁷.

Сам гетьман відгукувався про нього як про доволі беручку та надзвичайну охочу випити і добре попоїсти людину, «що прокутив усе своє майно, ба-

гато мандрував, говорив на всіх мовах»⁵⁸. Попри те, що ад'ютант був «великим ледарем», як зазначав сам П.Скоропадський, він був для гетьмана «мов нянька», відтак, глава держави не звертав уваги на ці «життєві дрібниці». Водночас Г.Зеленевський не був позбавлений особистої відваги. Так, наприклад, він із власної волі дістався міста Орла, де тоді перебувала Олександра Скоропадська, та вмовив її виїхати звідти буквально за декілька днів до початку більшовицького терору. За порятунку дружини П.Скоропадський «завжди з великою вдячністю» ставився до Г.Зеленевського й саме тому, можливо, закривав очі на деякі вади вдачі свого ад'ютанта.

Г.Зеленевський, який володів німецькою мовою, князь В.Кочубей та туркмен за національністю Абдул Західов разом із товаришем міністра закордонних справ О.Палтовим супроводжували гетьмана у вересні 1918 р. під час його відвідин Німеччини і зустрічей з імператором Вільгельмом II. Представлені у палаці Вільгельмцере кайзерові особисто, ці ад'ютанти отримали з його рук ордени.

У 1920 р. полковник Г.Зеленевський продовжив співпрацю зі П.Скоропадським в еміграції, ставши його довіреною особою⁵⁹. Колишній гетьман відряджав його до Відня з метою налагодження зв'язків із правими українськими угрупованнями. Він вів переговори з К.Левицьким та хліборобами-державниками. Г.Зеленевський мав також зав'язати відносини з польською стороною. Окрім того, він привіз для В.Липинського особистого листа від П.Скоропадського з проектом як «врятувати вітчизну». Утім, головним завданням посланця до Австрії було здійснити переведення грошей гетьманського уряду (15 млн депозитних авуарів) до Німеччини⁶⁰. У 1920 р. (як зазначалося в повідомленні посольства УНР у Німеччині від 28 жовтня) він був одним із дев'яти членів щойно заснованої в Берліні філії ради Українського вільного козацтва, яка «постановила знов ушанувати Скоропадського гетьманським титулом»⁶¹.

Ще одним ад'ютантом гетьмана був колишній (у 1917 р.) уманський повітовий комісар⁶², молодший осавул, штабс-капітан Никифор Блаватний (1886–1941 рр.). Відомо, що у січні 1918 р. він брав участь у придушенні більшовицького заколоту на київському заводі «Арсенал». Крім того, Н.Блаватний був одним з активних старшин Гайдамацького кошу Слобідської України, який сформував С.Петлюра у січні 1918 р.⁶³ Як згадував О.Удовиченко, «кожен, хто вступав у гайдамаки, повинен був пройти певний ритуал, а саме задавалися питання: 1) якої віри; 2) якої національності; 3) чи визнає самостійну Україну, а потім мусив підписатися під 10 гайдамацькими заповідями, зміст котрих був: 1) боротися до кінця життя за визволення України; 2) бути захисником свого народу; 3) повна підлеглість своїм старшинам; 4) суд товариський; 5) за зраду – смерть і т.д.»⁶⁴. Із цього можна зробити висновок, що Н.Блаватний був щиро відданий ідеї української державності із сильною централізованою владою. Саме це, як видається, привабило його спочатку до гайдамацтва С.Петлюри, а згодом – до П.Скоропадського. І саме такі переконання, очевидно, змусили його восени 1918 р. охолонути до гетьмана.

Співробітниця Міністерства закордонних справ Н.Суровцева згадувала, що «це був звичайний собі капітан, армієць невисокої культури, невеликої української свідомості, але він одразу схилився до українізації полку і тим здобув собі популярність». Водночас, вона зазначала, що мало знала Н.Блаватного, приватно з ним не зустрічалася і майже не бачила його у громадському житті»⁶⁵. Отже, ця характеристика не може бути вичерпною і, радше, ґрунтувалася на чутках, а ступінь українськості, як відомо, укра-

їнські соціалісти визначали за належністю до однієї з відповідних партій. Сам же П.Скоропадський називав Н.Блаватного «щирим українцем», котрому навіть довірив виховання свого сина Данила, який про свого «домашнього вчителя» згадував, що той проводив із ним багато часу і завдяки йому Данилові вдалося опанувати українську мову, багато чого зрозуміти й усвідомити⁶⁶.

Із 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О.Рогози (підтвердженого наказом гетьмана від 6 листопада 1918 р.), Н.Блаватний увійшов до складу президії нової Генеральної козацької ради⁶⁷, яка мала розробити козацький статут⁶⁸. З 28 по 30 жовтня 1918 р. він був представником гетьмана в Ромнах (Полтавщина) на урочистому відкритті пам'ятника Т.Шевченку⁶⁹. Водночас, уже на вигнанні, гетьман зізнавався, що так і «не розкусив» Н.Блаватного, який справляв на нього добре враження, хоча згодом (невідомо, чи вже в еміграції, чи ще в останні години гетьманату) поведінка ад'ютанта дещо похитнула в ньому це переконання⁷⁰. Можливо, справа полягала в тому, що гетьманський осавул під кінець правління П.Скоропадського перейшов на бік республіканців і служив полковником армії УНР.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. Н.Блаватний емігрував і невдовзі опинився в Аргентині, де наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. став редактором першої у цій країні україномовної газети «Українське слово», яка була офіційним органом товариства «Просвіта». У 1930-х рр. він також певний час редагував націоналістичний тижневик «Наш клич», який із 1934 р. видавала Українська стрілецька громада, згодом – товариство «Відродження». У 1934 р. редагував «Український культурний і літературний календарець», та був співредактором інших емігрантських календарів в Аргентині. Крім того, Н.Блаватний був автором кількох драм, друкувався в «Українському календарі» (1932–1934 рр.), а найвідомішим його літературним твором є «На шляху до перемоги» (Буенос-Айрес, 1932 р.)⁷¹.

Генерального ж хорунжого, морського офіцера Дружину⁷² П.Скоропадський, на противагу Н.Блаватному, згадував як «прекрасного юнака, українця, але без тієї нестерпної вузькості, яка, навіть із точки зору українців, губить Україну»⁷³.

Поручик Крига ще в березні 1918 р., за дорученням П.Скоропадського, здійснив небезпечну подорож до більшовицької Росії, щоби довідатися про становище його сім'ї. На початку травня 1918 р. він повернувся до Києва із заспокійливими новинами, а невдовзі дружину й дітей гетьмана було перевезено до столиці Української Держави⁷⁴. За гетьманату він став молодшим осавулом при П.Скоропадському⁷⁵. Йому вдалося емігрувати до Німеччини, де він не відійшов від прогетьманських поглядів. Так, зокрема, у 1920 р. в Берліні інженер Крига був одним із засновників філії ради Українського вільного козацтва, яка прагнула «знов ушанувати Скоропадського гетьманським титулом»⁷⁶, і, за інформацією посольства УНР у Німеччині, входив до обмеженого кола осіб, з якими на той час підтримував контакти колишній гетьман⁷⁷.

Разом із гетьманським комендантом К.Прісовським, головою особистої канцелярії П.Скоропадського, військовим старшиною, генеральним писарем І.Полтавцем-Остриницею, господарем гетьманського палацу М.Ханенком та лікарем гетьмана Лукашевичем старші осавули В.Кочубей і Г.Зеленевський, а також осавули Крига й Н.Блаватний супроводжували главу держави на її з'їзді хліборобів, що відбувся у Києві 15–20 жовтня 1918 р.⁷⁸

Про ад'ютанта Б.Даньковського, члена київської масонської ложі «Нарцис», яку 1918 р. було перейменовано на «З'єднані слов'яни», П.Скоропадський згадував у контексті останнього дня свого гетьманування. Саме у супроводі цієї людини 14 грудня 1918 р. глава держави намагався зустрітися з головнокомандувачем князем О.Долгоруковим, аби остаточно з'ясувати становище на фронті проти військ Директорії. На квартирі Б.Даньковського гетьман переховувався, так і не побачившись із О.Долгоруковим, і саме через цього ад'ютанта П.Скоропадський намагався встановити зв'язок із командувачем гетьманськими загонами, коли сам поїхав у готель «Паласт» до турецького посланця Ахмеда Мухтар-бея. До речі, саме Б.Даньковський переконав гетьмана, що столицю втримати неможливо, після чого П.Скоропадський в його присутності підписав зречення від влади. Отже, останнім, хто опікувався гетьманом, охороняв, переховував аж до того часу, допоки П.Скоропадський не опинився у безпеці на території турецького посольства, був представник масонської ложі. У 1920 р. Б.Даньковський став секретарем стамбульської філії Українського національного комітету, очолюваного масоном і колишнім секретарем гетьмана С.Моркотуном.

Генеральний (персональний) секретар пана гетьмана (посада VI класу) отримував 12 тис. крб на рік⁷⁹ і виконував особисті доручення глави Української Держави, як-от «ведення нотаток, щоденників, складання і розсилання особистих запрошень, вітань, особистих листів пана гетьмана»⁸⁰. З 16 червня посаду гетьманського генерального секретаря було підвищено у класифікації з відповідним збільшенням повноважень та зарплатні. Персональний секретаріат гетьмана розташовувався по вул. Лютеранській, 32⁸¹. Короткий час у травні 1918 р. обов'язки особистого секретаря П.Скоропадського виконував полтавський земський діяч Володимир Полетика (1886 – ?), який уже в червні 1918 р. став секретарем посольства Української Держави в Австро-Угорщині (посол – В.Липинський)⁸².

У червні 1918 р. на цю посаду було призначено поміщика з Київщини, відомого діяча Київського губернського земства, голову Союзу землевласників і одного з організаторів З'їзду хліборобів, що обрав на гетьманство П.Скоропадського – Олександра Андрійовича Вишневецького⁸³, який, до речі, володів українською мовою. О.Вишневецький походив із заможних землевласників Сквиричини, до революції 1917 р. був членом губернського правління у Києві, а потім одного з губернських присутствій у Вільні⁸⁴. За гетьманату він став товаришем міністра внутрішніх справ Української Держави та членом нової Генеральної козацької ради. Логіку цього призначення пояснив у спогадах сам гетьман: «Людина ця була чесна, – згадував про О.Вишневецького П.Скоропадський, – але користі мало принесла справі, на якій я стояв. Я його взяв для того, щоб він впливав на Союз земельних власників, з котрим мені доводилося рахуватися, проте який вів політику радикально протилежну тій, яку я хотів. Я вважав, що він, знаючи мої плани й точку зору, може повпливати на цих панів, але він нічого не усвідомлював, і я останній час, бачачи це, ніяких доручень йому більше не давав. Очевидно, він вважав, що та політика, котру хотіли панове, що засідали в обласній раді земельних власників, правильна»⁸⁵. Як бачимо, О.Вишневецький не виправдав надій, що на нього покладалися гетьманом, і з часом втратив посаду. Проте в еміграції, зокрема у 1920 р., був помічником П.Скоропадського, коли той намагався об'єднати навколо себе праві українські угруповання⁸⁶.

Із Лупаковим, який обійняв посаду гетьманського генерального секретаря, П.Скоропадський познайомився під час більшовицької окупації Києва

взимку 1918 р. через Лідію Романівну Моркотун. У січні – лютому генерал десять днів переховувався на квартирі Лупакова, а потім – на конспіративній. Саме разом із Лупаковим П.Скоропадський склав проект програми створеної ним партії, котра «мала якраз призвести до відомих компромісів, як праворуч, так і ліворуч, у соціальному відношенні й у великоросійському та українському питаннях у сенсі націоналістичному»⁸⁷. Гетьман характеризував свого нового генерального секретаря як чемну молодшу людину з вищою освітою, який раніше обіймав посаду комісара у залізничній міліції та під час більшовицької окупації врятував багатьох офіцерів. Можна припустити, що Лупаков був членом таємної організації «Молода Україна»*, про що свідчило, зокрема, його близьке знайомство з її головою С.Моркотуном, через родину котрого він, власне, і познайомився зі П.Скоропадським. Крім того, С.Моркотун був начальником Лупакова по спільній роботі у залізничній міліції Києва, а у 1920 р. – шефом останнього у згадуваному вже Українському національному комітеті.

Утім, цей порядний молодик був «надто тихий» та, очевидно, не готовий до такого роду посад. Відтак його було замінено на колишнього поліцейського чиновника, начальника міліції Південно-Західної залізниці й впливового масона-мартиніста, члена ложі «Дружба народів»⁸⁸ Сергія Моркотуна (1890 – ?). Колишній московський адвокат С.Моркотун був масоном з 1910 р., у 1917 р. в Києві він очолив мартиністську ложу «Святий Володимир рівноапостольний», що була заснована гротмейстером Папусом, і став генеральним делегатом ордену мартиністів в Україні (відомо, що до цієї ложі входили також юрист В.Комаров, поміщик із Житомирщини Я.Карашевич-Токаржевський та ін.). Він належав до керівництва ордену мартиністів і 1913 р. заснував відповідні ложі у Харкові, Полтаві та Житомирі. Сам С.Моркотун очолив київську ложу «Нарцис», яка мала про-французьку орієнтацію. Серед «братів» він зажив репутації французького агента. Працюючи начальником міліції при управлінні Південно-Західних залізниць, С.Моркотун спільно з М.Щумицьким та А.Галіпом заснував таємну франкофільську політичну організацію «Молода Україна», керовану, скоріше за все, ложею «Нарцис». На початку 1918 р., у зв'язку з проголошенням державної незалежності України, масони реалізували торішню вересневу ухвалу про створення національної масонської організації, якій вони дали назву «З'єднані слов'яни», а очолив той таки С.Моркотун (наприкінці 1918 р. С.Петлюра очолив ложу «Святий Андрій Первозваний», яку 17 вересня 1917 р. було оголошено Великою ложею України). 1 листопада 1919 р. на шпальтах паризького емігрантського часопису «La Cause Commune» С.Моркотун опублікував відкритого листа, в якому звинуватив С.Петлюру в узурпації звання великого майстра, запевняючи, що масонство тому потрібне лише для забезпечення підтримки його політики з боку урядів Західної Європи, а також проголосив цього «ката України й ворога Вітчизни» виключеним із масонської організації («пан вже не є нашим братом»). Ба більше, у жовтні 1919 – травні 1920 рр. С.Моркотун направив у раду масонського ордену та ложу «Братерство народів» записки, в яких ішлося про впливи в Україні Німеччини та Ватикану – давніх ворогів масонерії⁸⁹. У 1920 р. С.Моркотун стає секретарем «Об'єднання слов'янських масонів», що утворилося у Парижі на чолі з фон Мекком. У результаті його цілеспрямованої діяльності серед масонських кіл Франції, у 1923 р. кон-

* Організація «Молода Україна» була заснована в Києві у 1917 р. С.Моркотуном. Її членами стали С.Петлюра, А.Галіп, М.Щумицький, П.Скоропадський, Ю.Тераніано та ін.

вент Міжнародної масонської асоціації відхилив прохання петлюрівської Великої ложі України про прийом до складу цієї організації.

Коли саме С.Моркотун обійняв посаду гетьманського генерального секретаря – достеменно невідомо, але в листопаді 1918 р. він уже був ним⁹⁰. П.Скоропадський познайомився з С.Моркотуном у січні 1918 р. і його обізнаність («був чудово орієнтований у всіх питаннях, що хвилювали на той час не лише Київ, але й усю Україну») вразила майбутнього гетьмана⁹¹. Неабияку роль у зближенні С.Моркотуна з гетьманом відіграли суб'єктивні чинники, важливі для самого П.Скоропадського. Про це, зокрема, свідчить характеристика генерального секретаря у спогадах гетьмана, який зазначав: «Моркотун – українець, проте надзвичайно поміркованих поглядів, створив товариство “Молода Україна” з інтелігентних молодих людей, прекрасно знав французьку місію, постійно в ній бував і, видно, користувався довірою. При всьому цьому особисто був заможною людиною, володів будинком із величезним садом на Великій Володимирській, що навіть для мене мало деяке значення, позаяк я вважав, що заможні люди все ж дещо ґарантовані від бажання незаконно привласнити собі гроші, які їм надані для певної громадської справи. Моркотун багато мандрував і у цьому відношенні відрізнявся від усього того малокультурного середовища українців, в якому мені доводилося обертатися. Особливо мене до нього приваблювало те, що його покійний батько був другом мого опікуна й дядька, генерала графа Олександра Васильовича Олсуф'єва, котрого я дуже поважав»⁹². На своїй посаді С.Моркотун, за свідченням гетьмана, через надто войовничий і різкий характер «наживав собі завжди масу ворогів»⁹³. 6 листопада 1918 р., відповідно до гетьманського наказу, особистий секретар П.Скоропадського ввійшов до президії нової Генеральної козацької ради, яка мала провести реформу козацтва⁹⁴.

С.Моркотун сповідував русофільські погляди, а тому не дивно, що у 1920 р., будучи на чолі Українського національного комітету, він провадив активну агітацію проти уряду УНР, а також вів перемовини з генералом П.Врангелем про майбутню федерацію України та білої Росії, земельну реформу й навіть прибув до Криму на чолі так званої «української місії» – делегації безпартійних федералістів⁹⁵ у складі трьох осіб: самого С.Моркотуна (голова), Б.Цитовича (генеральний секретар) та професора П.Могилянського (член Українського національного комітету). Очевидно, П.Врангель уважав цю організацію досить впливовою, позаяк особисто зустрівся з українськими федералістами у колі своїх урядовців: А.Кривошеїна (голова уряду), П.Струве (начальник управління зовнішніх зносин), генерала П.Шатилова (начальник штабу). На зустрічі російський головнокомандувач говорив про можливий федеративний устрій майбутньої Росії та земельну реформу, а також про категоричну відмову співпрацювати з будь-якими «сепаратистськими рухами». Тоді ж, у вересні 1920 р., С.Моркотун висловив своє бачення щодо союзу України та Росії в інтерв'ю сімферопольській газеті «Время»: «Ми стоїмо на точці зору необхідності російської федерації. Ми вважаємо, що Великоросія й Україна однаково зацікавлені в тому, щоб Росія відродилася великою і могутньою. Федеративний образ правління, як мислимо ми, – це із зовнішнього боку сильна, єдина Росія, а з внутрішнього – найширше самоуправління в адміністративному і законодавчому відношеннях. Місцевий уряд і сейм. Ми вважаємо, що відродження України повинно бути основане на началах широкої аграрної реформи. На створенні сильного класу дрібних власників. Це вірна запорука того, що Україна буде врятована від більшовиків»⁹⁶. Розвідка УНР вважала, що до складу створеного для втілення у життя цих пла-

нів комітету, окрім Моркотуна, Лупакова, Даньковського, Могилянського, Цитовича, Максимовича та інших, входив і П.Скоропадський⁹⁷.

Особистим радником П.Скоропадського був Олександр Олександрович Палтов – непересічна й дещо загадкова в історії українського державотворення особа. Ця людина відігравала неабияку роль у вищих офіційних сферах Української Держави та, особливо, поза лаштунками, і мала чи не найбільший вплив на гетьмана майже до кінця його нетривалого правління. О.Палтов згадується у спогадах практично всіх впливових державних діячів 1918 р. Попри політичні перипетії, він завжди залишався за ширмою публічної політики. Ким же був цей етнічний росіянин, котрий, за словами гетьмана, «справді працював над створенням України не за страх, а за совість»⁹⁸?

Народився О.Палтов 1867 р. у Санкт-Петербурзі у старовинній дворянській родині. Його батько та дядько були гвардійськими офіцерами, а один з його дядьків навіть командував імператорською яхтою. У 1887 р. закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Відомо також, що у 1900 р. він служив віце-директором одного з департаментів міністерства шляхів⁹⁹, а потім і головою канцелярії голови цього відомства, яким на той час був С.Вітте. Водночас, завдяки впливу своєї родини, був представлений при дворі, отримавши звання камергера. Невдовзі О.Палтов опинився у центрі скандалу через отриманий ним хабар у розмірі 30 тис. руб. за «турботи» щодо сприяння в наданні одній із фірм прав на постачання товарів по Уральській залізниці. Оборудку було проведено майстерно, проте державний ревізор викрив незаконну схему, порушивши кримінальну справу проти О.Палтова. Через його високу придворну посаду пішов широкий розголос. Зрештою, за вказівкою імператора Ніколая II розв'язання цього питання було відкладене до завершення світової війни, а О.Палтов продовжив працювати головою канцелярії міністерства шляхів. Очевидно, вийти сухим із цієї історії йому допомогли не лише зв'язки при дворі та в міністерських колах, але й належність до масонства, зокрема до Паризької ложі¹⁰⁰. Під час російської окупації Західної України працював юрисконсультом правління Галицько-Буковинських залізниць¹⁰¹. О.Палтов був одружений з Ольгою Костянтинівною Колзаковою, мав доньку Ксенію та сина Михайла. За деякими відомостями, його дочка вийшла заміж за одного з синів американського мільйонера Г.Форда¹⁰².

Його кар'єрний злет в Україні розпочався після знайомства зі П.Скоропадським напередодні державного перевороту, який колишній командир 1-го Українського корпусу й отаман вільного козацтва готував разом зі своєю Українською народною громадою. Генерал познайомився з О.Палтовим 25 квітня 1918 р. через члена організації М.Гіжицького, якому П.Скоропадський якось сказав, що збирається видати звернення до народу і йому з цією метою потрібен хтось з тямущих юристів¹⁰³. Саме М.Гіжицький і привів до голови Української народної громади О.Палтова. П.Скоропадський усамітнився з новим знайомим в окремій кімнаті, де розповів йому про план майбутніх дій і цілі, котрі він прагнув досягти після встановлення гетьманату. Він виклав О.Палтову основні думки, які хотів би висловити у зверненні. Той дещо занотував і попрямував додому. Як свідчив колишній гетьман, через півтори години О.Палтов повернувся до нього з уже майже готовою основою його «Грамоти». Залишалось лише зробити деякі правки. Саме тоді майбутнього гетьмана вразили «ясність розуму і швидкість роботи (О.Палтова – П.Г.-Н.) у такому складному питанні». Тоді ж П.Скоропадський і замислив

призначити нового помічника своїм радником та заступником державного секретаря, наблизивши його до себе¹⁰⁴. О.Палтов був особистим радником П.Скоропадського практично до падіння його режиму.

Він був автором проекту не лише гетьманської «Грамоти до всього українського народу», а й «Законів про тимчасовий державний устрій України», котрі з'явилися у Києві після перевороту і проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р. Початково О.Палтов підготував проект державного утворення – Князівство Київське і Королівство Галицьке¹⁰⁵. Проте П.Скоропадський відкинув будь-які спроби абсолютизації своєї влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного й фінансово-економічного становища в країні. Після цього демократично обраний сойм (парламент) мав визначити державний устрій та форму правління. Утім, О.Палтов, як переконаний монархіст, залишився ним і по встановленні гетьманату. Весь період існування Української Держави він не полишав надій на перетворення її на ту чи іншу форму монархії.

Після перевороту О.Палтов став державним радником у гетьманському Кабінеті Міністрів, довіреною особою П.Скоропадського та фактичним керівником його канцелярії¹⁰⁶. 3 травня 1918 р. він був призначений товаришем міністра закордонних справ (з сумісним довідрядженням до гетьмана) і до листопада перебував на державній службі. Гетьманський уряд застав Міністерство закордонних справ у початковій стадії організування. Керівництву відомства довелося фактично створювати його заново, формуючи штат співробітників, а також встановлюючи штати українських закордонних представництв¹⁰⁷.

Тогочасний директор Української телеграфної агенції Д.Донцов свідчив, що О.Палтов був типовим породженням «Юго-Западного края» – розмовляв російською, польською, німецькою і ламаною українською. З перших же днів існування Української Держави й гетьманського уряду, завдяки своєму особливому становищі і впливу на П.Скоропадського, відігравав величезне значення у політичних позалаштункових та офіційних справах. Ця метушлива людина з округлим обличчям і «цвікером» (пенсне) на носі була дуже енергійною. Характеризуючи його, Д.Донцов писав у щоденнику 29 травня 1918 р.: «Палтов робить усе: організує пресові бюро, призначає архієреїв, видумує новий однострій для армії. Крім того, безнастанно в розмовах із німцями»¹⁰⁸. Остання фраза свідчить про його чітку пронимецьку орієнтацію, яка іноді навіть переходила межі дипломатичного тону. «Коли в передпокою над сходами, де сидять Крига і Кочубей, гетьманські ад'ютанти, дзвонить телефон, дуже часто людина, з якою жадають розмови, є “ексцеленц фон Пальтов”», – зауважував уже за місяць по перевороту Д.Донцов, який також писав, що радник П.Скоропадського був свого роду барометром мілітарно-політичного стану Центральних держав¹⁰⁹. Інша урядова співробітниця, Н.Суровцева, яка була соціалісткою-революціонеркою й вороже ставилася до факту існування гетьманату взагалі та його висуванців зокрема, усе ж таки відзначала, що «Палтов був людиною дуже тертою, бувалою “у сферах” (чого бракувало всім нашим діячам переважно просвітянського типу)»¹¹⁰.

П.Скоропадський безумовно довіряв своєму раднику, хоча й згадував у спогадах, що йому частенько доводилося відчувати через О.Палтова певні незручності. Главі держави розповідали, що в його радника і за сумісництвом заступника міністра закордонних справ були грошові непорозуміння за старої влади й навіть, що той перебував під судом. Гетьман вимагав щодо цього доказів, які йому за тих умов, звісно, ніхто надати не міг. Крім того, П.Скоропадський зауважував, що в О.Палтова не було грошових нагромад-

жень та, не вірячи у намови заздрісників, навіть в еміграції був «переко-наний, що за час гетьманства ні в чому осудливому щодо цього він помічений не був»¹¹¹. Навіть у вигнанні П.Скоропадський упевнено твердив про О.Палтова, що «це видатна за своїм розумом людина, за своєю широкою всебічною освіченістю, що він разуче працездатний, урівноважений, завжди на місці й що він відданий справі, котрій служив»¹¹².

Саме О.Палтов (або начальник штабу пана гетьмана) зазвичай першим, коли П.Скоропадський ще перебував у спальні, відвідував керівника держави о восьмій – дев'ятій годині ранку¹¹³. Робочий день цієї всюдисущої людини тривав до першої години ночі під час засідань Ради Міністрів, а о восьмій він уже з'являвся до гетьмана з готовими паперами¹¹⁴. Утім, О.Палтов був не проти, як казали у той час, іноді «покутіть», і це не залишалось поза увагою гетьмана, котрий дивувався, мовляв, коли тільки той встигає виконувати свою роботу?! Однак П.Скоропадського перш за все цікавили ділові риси людини, яких О.Палтову було не позичати. Він «брав питання завжди широко й сміливо, не комкав його, і не боявся нового, якщо це було доцільно. У нього був широкий розмах, чого, на жаль, – згадував гетьман, – у більшості наших міністрів не було»¹¹⁵.

Щодо діяльності Міністерства закордонних справ та його керівника, то П.Скоропадський і після свого гетьманування не вважав Д.Дорошенка придатною для такої посади людиною. Шкодуючи, що його не було ким замінити, він, проте, заспокоював себе тим, що саме О.Палтов був заступником міністра. Апарат міністерства й урядовці відразу ж помітили, що фактичним головою відомства закордонних справ України був не Дмитро Дорошенко, а саме Олександр Палтов. Так, зокрема, Н.Суровцева свідчила: «Йому, Дорошенкові, здавалося, що Палтов допомагав йому в роботі і скромно стояв осторонь. У мене, та й не одної мене, а всіх міністерських співробітників, було якраз протилежне враження: керував роботою Палтов, а Дорошенко дуже скромно стояв осторонь. [...] в основному він (О.Палтов – П.Г.-Н.) перебував при гетьмані і звідти керував політичною лінією міністерства та його новими призначеннями»¹¹⁶. Визнавав це й сам П.Скоропадський, згадуючи, що «майже весь час гетьманства зовнішня політика знаходилася в моїх руках, руках Палтова і почасти Лизогуба»¹¹⁷.

Про це свідчив і фактичний перебіг подій. О.Палтов перебував у центрі зовнішньополітичної діяльності українського уряду. Він був у складі делегації Української Держави на переговорах із Всевеликим Військом Донським, які розпочалися в липні 1918 р. Крім того, поряд із гетьманом, представниками німецького, австро-угорського та українського військового командування й дипломатів брав участь в оглядинах при прийнятті на службу Українській Державі 26 серпня 1918 р. у Володимирі-Волинському Синьожупанної дивізії, що була сформована з колишніх українців-полонених російської армії¹¹⁸. Водночас О.Палтов з ентузіазмом сприйняв висунуту тоді В.Липинським ідею створення союзу України, Німеччини, Польщі та Угорщини¹¹⁹.

Особливу роль О.Палтова при П.Скоропадському підтверджував і його колишній начальник штабу Б.Стеллецький, який засвідчував, що гетьман «не проводив жодного заходу, не порадившись із Палтовим», який, за його словами, утримував свій вплив головним чином «своєю працею та безумовно неабияким розумом»¹²⁰. Досить сказати, що навіть призначення І.Кістяковського на посаду міністра внутрішніх справ та С.Гербея на голову Ради Міністрів П.Скоропадський здійснив лише після схвалення цих кандидатур О.Палтовим. Водночас він та гетьманський начальник штабу

Б.Стеллецький, за словами останнього, на противагу генеральному писареві І.Полтавцю-Остряниці та міністрові закордонних справ Д.Дорошенку, «вживали всіх зусиль [аби] згладити [...] стосунки [з Росією] і зробити їх для загальноросійського напрямку не настільки шкідливими», а якщо це їм не вдавалося, то вони запрошували на цю нараду дружину гетьмана, «котра з'являлася нібито випадково і як жінка, дуже від природи розумна, знаходила спосіб примирити сторони та переконати свого чоловіка»¹²¹.

17 серпня 1918 р. разом із головою Ради Міністрів Ф.Лизогубом О.Палтов відбув до Німеччини (як секретар із ними перебував також і князь В.Кочубей), де в Берліні провів кілька зустрічей і обговорень економічно-торговельних та політичних проблем із державним секретарем закордонних справ цієї країни фон Гінце. На переговорах було розглянуто також питання ратифікації Брестського договору, холмська, донська, кримська й бессарабські проблеми, а також окремі деталі фінансово-економічного характеру. З'явилися зрушення і в наболілому питанні щодо армії та флоту. Візит мав досить успішні наслідки для України.

Проте Ф.Лизогуб і О.Палтов не змогли остаточно розв'язати проблему створення українського війська й передачі німцями Україні Чорноморського флоту. З цією метою 3 вересня 1918 р. до Берліна на запрошення кайзера Вільгельма II виїхав сам П.Скоропадський. До складу української державної делегації входив і О.Палтов. 4 вересня спеціальний потяг прибув до столиці Німеччини, високі українські гості зупинилися в готелі «Adlon». Разом із гетьманом та послом України в Німеччині бароном Ф.Штейнгелем 5 вересня 1918 р. О.Палтов відвідав райхсканцлера графа Гертлінга й заступника державного секретаря фон Буше. Увечері того ж дня райхсканцлер дав обід українській делегації, після чого відбувся великий прийом за участю дипломатичного корпусу, міністрів і вищих військових та цивільних чинів.

Того ж 5 вересня 1918 р., увечері, офіційна українська делегація вирушила до замку Вільгельмское у 6 км від Касселя, де перебував Вільгельм II. Після першої зустрічі сам на сам між гетьманом та імператором, під час якої П.Скоропадському було вручено великий хрест ордена Червоного Орла (відзнаку засновано ще у XVIII ст. королем Пруссії Фрідріхом Вільгельмом II, а серед її кавалерів були вищі чини урядів Німеччини та Австрії, міністри, а також маршали П.Гінденбург та Е.Людendorff), Вільгельм II запросив до свого кабінету О.Палтова й чинів гетьманського почту. Їм також було вручено німецькі ордени¹²². Потім за сніданком О.Палтов і Г.Зеленевський сиділи обабіч імператора, а гетьман – навпроти кайзера. Цікаво, що після сніданку та загальної бесіди зі П.Скоропадським імператор відійшов разом з ад'ютантом перемовитися особисто з О.Палтовим¹²³. Цей факт, зі свого боку, також свідчить про вагу, яку той мав у гетьманському істеблішменті.

Про особливу довіру гетьмана до свого радника свідчить і те, що П.Скоропадський не взяв О.Палтова із собою у поїздку до Кілля, Кельна та на оглядини заводів Круппа, а спеціально залишив у Берліні для з'ясування цілої низки кардинальних і важливих питань. Серед таких були, зокрема, проблеми Криму, питання внутрішньої ситуації в Німеччині та в цьому контексті знайомство із лідерами соціалістичних партій, що були депутатами райхстагу¹²⁴. Із цим завданням, на думку П.Скоропадського, О.Палтов упорався «дуже погано», очевидно, недооцінюючи значення й впливовість соціал-демократичних партій у тогочасній Німеччині.

У жовтні 1918 р., в часи перелому на фронтах світової війни, поразки Четвертого союзу (Болгарія капітулювала, а в Австро-Угорщині розпочали-

ся революційні події й процес розпаду імперії) О.Палтов досить рельєфно виявив свої русофільські позиції. Водночас в умовах внутрішньополітичної кризи, коли перед П.Скоропадським постала дилема дозволу чи заборони ініційованого опозиційним Українським національним союзом скликання Національного конгресу (його планувалося зібрати 17 листопада 1918 р.), О.Палтов був противником заборони заходу. Натомість він проводив думку, що гетьман мав би перехопити ініціативу у соціалістичної опозиції та сам скликати конгрес, змінивши при цьому склад його делегатів за рахунок представників несоціалістичних партій. Радник гетьмана вважав цей крок доречним, хоча й ризикованим, а сам П.Скоропадський, як він висловився згодом, міг би таким чином змінити всі плановані В.Винниченком та К° рішення, і хоча й «обскубаній», проте втриматися при владі¹²⁵. Як відомо, рішення було прийняте цілком протилежне, а загальний політичний курс державного корабля кардинально змінився.

13 листопада 1918 р. П.Скоропадський розпустив Кабінет Ф.Лизогуба та спільно з О.Палтовим виробив нове звернення до народу України, головною тезою котрого було обумовлення необхідності стати на шлях зближення з Росією на федеративних засадах. 14 листопада 1918 р. гетьман оголосив грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Того ж дня він доручив С.Гербелю сформувати новий склад Ради Міністрів, в якому не мало б бути германofilів та самостійників. Як засвідчував Д.Дорошенко, з огляду на міжнародну обстановку в державі відбулися кардинальні зміни і гетьман на початку листопада усунув О.Палтова, який мав репутацію відвертого германofilа, з поста товариша (заступника) міністра закордонних справ¹²⁶. Архівні документи, однак, свідчать, що О.Палтов сам подав прохання про відставку із посад заступника міністра закордонних справ, виконуючого обов'язки державного секретаря та з усіх інших посад не на початку місяця, а лише 20 листопада 1918 р.¹²⁷ Невдовзі, 14 грудня 1918 р., П.Скоропадський зрікся влади. Згодом, уже в еміграції, він, згадуючи О.Палтова, наголошував: «Він справді працював над створенням України не за страх, а за совість. [...] Я його оцінив з першого дня і думки своєї про нього не змінюю, хоча знаю, що багато хто мене в цьому, може бути, дорікне. Я їм у відповідь на це скажу одне: якщо ви, панове, коли-небудь будете в тих умовах, в яких був я, бажаючи вам добра, раджу: бережіть розумних, освічених, спроможних до праці людей, в нас їх можна перелічити по пальцях»¹²⁸.

Про подальшу долю О.Палтова інформації обмаль. Відомо, що в еміграції він виявляв активну діяльність у Сербії, де ввійшов до складу Белградського закордонного комітету, до котрого також належали князь Гагарін, колишній державний секретар гетьманату М.Гіжицький, граф О.Бобринський та інші, і який був суто русофільським із прони́мецьким спрямуванням¹²⁹. Постать Олександра Палтова, як і інших діячів того буремного часу, ще чекає на свого дослідника.

У П.Скоропадського не було якогось сталого підходу щодо добору кадрів на посади своїх ад'ютантів чи секретарів. Його спогади яскраво свідчать, що в близьке оточення гетьмана нерідко потрапляли люди або завдяки колишній співпраці, або через його швидкоплинне захоплення певними особами, або ж і зовсім незнайомі правителіві України люди, яких було наближено за чиєюсь рекомендацією. Утім, звичайно ж, здебільшого ад'ютантами гетьмана були ті, кого він знав особисто по 34-му армійському корпусу чи вільному козацтву.

Щодо питання козацтва, то з огляду на тему цієї розвідки, хотілося б звернути увагу на одну деталь. У червні 1918 р. листом до військового

міністра гетьман скасував «усі приватні і вільнокозацькі організації» та наказав йому «негайно скласти козацьку раду для праці по виробі статуту для організації козацтва на Україні, так, щоб ці організації з'явилися дійсно корисними і певними при будівництві української держави й армії»¹³⁰. 10 серпня П.Скоропадський затвердив закон «Про відновлення українського козацтва»¹³¹. Примітно, що майже всі посади в президії Генеральної козацької ради отримали (відповідно до наказів військового міністра О.Рогози від 16 червня та наказу гетьмана від 6 листопада 1918 р.) саме офіцери Головної квартири гетьмана: генеральний писар І.Полтавець-Остряниця, генеральний хорунжий Є.Лібов, полковник О.Сахно-Устимович, військові старшини М.Устимович, Н.Блаватний та М.Удовиченко, особистий лікар гетьмана полковник Лукашевич, особистий секретар С.Моркотун та ін.¹³² Цей факт свідчить про те, які важелі впливу мали особи з почту П.Скоропадського.

Як бачимо, практично всі наближені до гетьмана люди були вихідцями з України або тісно з нею пов'язаними життєвими чи родинними обставинами. Водночас переважна більшість їх, за окремими винятками (Г.Зеленевський, Н.Блаватний, В.Полетика, Крива, І.Полтавець-Остряниця та його помічник Б.Палій-Неїло), не сповідували самостійницьких поглядів і мали українські автономістсько-федералістські переконання русофільського спрямування, що, звичайно ж, не могло так чи інакше не впливати на позицію самого П.Скоропадського. Свідченням тому є те, що згодом вони здебільшого подалися у російські білі армії, а також провадили діяльність відповідного спрямування в еміграції. Слід також зазначити, що завдяки певній сентиментальності гетьмана («за характером П.П.Скоропадський був жіночною, зніженою та взагалі доброю людиною» – згадував начальник штабу гетьмана Б.Стеллецький) чи не всі його ад'ютанти були давніми друзями, однополчанами й навіть далекими родичами правителя України. Натомість особисті генеральні секретарі – масонами. Утім, усі вони не сприймали соціалістичну модель побудови української державності у вигляді УНР, як ту, що була за Центральної Ради, так і запропоновану Директорією, й, безумовно, були ворогами більшовизму, а, відтак, кожен із них бачив у гетьмануванні П.Скоропадського позитиви як особистого, так і державницького ґатунку.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.16.

² Там само. – Арк.81–117.

³ Там само. – Арк.61–80 зв.

⁴ Там само. – Арк.80.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – Спр.15. – Арк.32.

⁷ Там само. – Спр.1. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.

¹² Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

¹³ ЦДАВО України. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.

¹⁴ Там само. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.

¹⁵ Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.

¹⁸ Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.

¹⁹ Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.37; Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.

- ²⁰ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.37; Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
- ²⁴ Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.9.
- ²⁵ Деникин А. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.143, 165.
- ²⁶ Российский государственный военно-исторический архив. – Ф.409. – Оп.1. – П/с 299-136; Волков С.В. Офицеры армейской кавалерии. – Москва, 2004. – С.467.
- ²⁷ Кедровський В. Початок українізації в російській армії і перший Український військовий з'їзд // Вісті комбатанта. – 1967. – №1.
- ²⁸ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.141, 152.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.1. – Спр.2 а. – Арк.54 зв. – 56; Ф.1216. – Оп.1. – Спр.268. – Арк.1–6 зв.; Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф.3293. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.31.
- ³¹ Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.9.
- ³² Время (Симферополь). – 1920. – 19 августа.
- ³³ Centralne Archiwum Wojskowe, 380, 3, 103, 69–70.
- ³⁴ Слащов-Крымский Я.А. Белый Крым 1920. – Москва, 1990. – С.187, 189, 190, 214; Янчевський М. Зі споминів // За державність (Каліш). – 1930. – №2. – С.137–147; Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – С. 25.
- ³⁵ Незабывые могилы. – Т.6. – Кн.1. – Москва, 2005. – С.446.
- ³⁶ Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
- ³⁷ Див.: Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия: Биобиблиограф. справ. – Москва, 2004; Деникин А.И. Путь русского офицера: Статьи и очерки. – Москва, 2006; Волков С.В. Энциклопедия гражданской войны. Белое движение. – Санкт-Петербург, 2003.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф.4426. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14 зв.
- ³⁹ Див.: Чёрная сотня: Историческая энциклопедия 1900–1917. – Москва, 2008; Правые партии: 1905–1917: Док. и мат. – Москва, 1998.
- ⁴⁰ Скоропадський П. Спомини. – К., 1992. – С.55.
- ⁴¹ Скоропадський П. Спогади. – С.252.
- ⁴² Див.: Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930; Деникин А. Очерки русской смуты. – Т.4–5. – Москва, 2003; Окороков А.В. Краткий исторический обзор деятельности организаций первой волны эмиграции // Эмиграция и репатриация в России. – Москва, 2001.
- ⁴³ Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі. – Відбитка з «Нашої культури» 1935 р. – С.48.
- ⁴⁴ Скоропадський П. Спогади. – С.215–216.
- ⁴⁵ Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.7.
- ⁴⁶ Відкриття Кам'янець-Подільського державного університету // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета (Київ). – 1918. – 24 жовтня. – Ч.167. – С.3.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.3563. – Оп.1. – Спр.58 а. – Арк.25–26.
- ⁴⁸ Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.268. – Арк.1–6 зв.; Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
- ⁴⁹ Скоропадський П. Спогади. – С.215.
- ⁵⁰ Волков С. В. Офицеры российской гвардии. – Москва, 2002; Кавтарадзе А.Г. Николаевская военная академия при Временном правительстве // Военно-исторический журнал. – 2002. – №9.
- ⁵¹ Скоропадський П. Спогади. – С.101.
- ⁵² Вперед. – 1920. – 26 травня.
- ⁵³ Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С.398.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.4426. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14 зв.
- ⁵⁵ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – К., 2002. – С.88.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.1. – Спр.2 а. – Арк.54 зв. – 56.
- ⁵⁷ Там само. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.123.

- ⁵⁸ *Скоропадський П.* Спогади. – С.98.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.6–9.
- ⁶⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie, 23 XXIV-4 a (11), 87286, 24.
- ⁶¹ *Осташко Т.* Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип.5. – К., 2002. – С.304.
- ⁶² Народня воля. – 1917. – 24 липня.
- ⁶³ *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921). – Л., 1927. – Ч.1. – С.107.
- ⁶⁴ *Удовиченко О.* Перша боротьба за Київ // Тризуб. – 1927. – Ч. 45.
- ⁶⁵ *Життя Надії Суровцевої*, описане нею самою... // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – Вип.24. – С.458.
- ⁶⁶ Ранок. – 1949. – 31 грудня.
- ⁶⁷ Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.268. – Арк.1–6 зв.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.9.
- ⁷⁰ *Скоропадський П.* Спогади. – С.215.
- ⁷¹ *Див.: Маланюк П.* Український нарід і його мова // Ілюстрований календар Українського товариства «Просвіта» в Аргентині на звичайний рік 1935. – Буенос-Айрес, 1934. – С.113–116.
- ⁷² ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.37; Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
- ⁷³ *Скоропадський П.* Спогади. – С.215.
- ⁷⁴ Там само. – С.242.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
- ⁷⁶ *Осташко Т.* Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР. – С.304.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.6–9.
- ⁷⁸ Армія. – 1918. – 8 листопада.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.
- ⁸⁰ Там само. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.
- ⁸¹ Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
- ⁸² Там само. – Ф.3198. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1–4.
- ⁸³ Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
- ⁸⁴ *Лазаревський Г.* Гетьманщина // За державність (Каліш). – 1930. – Зб.2. – С.201.
- ⁸⁵ *Скоропадський П.* Спогади. – С.216.
- ⁸⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie, 23 XXIV-4 a (11), 87286, 25.
- ⁸⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – С.119–120.
- ⁸⁸ *Свитков Н.* Масонство в русской эмиграции. – Сан-Пауло, 1966; Луч света. – Кн.ІV. – Мюнхен, 1922. – С.87–90.
- ⁸⁹ *Див.: Крижановська О.О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.). – К., 1998.
- ⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.9.
- ⁹¹ *Скоропадський П.* Спогади. – С.105.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само. – С.215.
- ⁹⁴ Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
- ⁹⁵ Centralne Archiwum Wojskowe, 380, 3, 103, 69.
- ⁹⁶ Время. – 1920. – 13 сентября.
- ⁹⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie, 68754, 1–2.
- ⁹⁸ *Скоропадський П.* Спогади. – С.150.
- ⁹⁹ Российский государственный исторический архив. – Ф.229. – Оп.18. – Д.229. – Л.1–12.
- ¹⁰⁰ *Свитков Н.* Масонство в русской эмиграции. – Сан-Пауло, 1966.
- ¹⁰¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – К., 2004. – С.47.
- ¹⁰² *Платонов О.* Тайная история масонства [Електрон. ресурс]: <http://www.rus-sky.com/history/library/plat1-g.htm>
- ¹⁰³ *Скоропадський П.* Спогади. – С.149.

- ¹⁰⁴ Там само.
¹⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.167.
¹⁰⁶ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – С.190.
¹⁰⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.103.
¹⁰⁸ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – С.41.
¹⁰⁹ Там само.
¹¹⁰ Життя Надії Суровцевої, описане нею самою... – С.467.
¹¹¹ Скоропадський П. Спогади. – С.150.
¹¹² Там само.
¹¹³ Там само. – С.174.
¹¹⁴ Там само. – С.150.
¹¹⁵ Там само.
¹¹⁶ Життя Надії Суровцевої, описане нею самою... – С.467.
¹¹⁷ Скоропадський П. Спогади. – С.169.
¹¹⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.133.
¹¹⁹ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – С.84.
¹²⁰ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.61.
¹²¹ Там само. – Арк.135–136.
¹²² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.264.
¹²³ Скоропадський П. Спогади. – С.276.
¹²⁴ Там само. – С.280.
¹²⁵ Там само. – С.303.
¹²⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.285.
¹²⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.203.
¹²⁸ Скоропадський П. Спогади. – С.150.
¹²⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, 23 XXIV-4 a (11), 87286. 26.
¹³⁰ Державний вістник. – 1918. – 26 червня.
¹³¹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.9–10.
¹³² Армія. – 1918. – 8 листопада.

In the article the essays of political portraits of the personal adjutants and secretaries of hetman of Ukraine P.Skoropads'kyi (on April, 29 – on December, 14 in 1918) are given as one of component parts him own administration – Head Quarters.